

LENGYEL RÉKA

Szőnyi Benjámín, a természettudós fordító

A *Gyermekek fizikája* ismeretanyagának forrásai

Szőnyi Benjámín *Gyermekek fizikája* című elmélkedés- és versgyűjteményére¹ mint a 18. századi magyarországi fiziko-teológiai irodalom jelentős alkotására az 1980-as évek elejétől kezdve figyelt fel az irodalomtörténeti kutatás. Imre Mihály és Vörös Imre tanulmányaiban megtalálható a kötet tartalmának részletes bemutatása, melyből kitűnik, hogy az első egységet egy Szőnyi által magyarított prózai szöveg teszi ki, míg a második egységben saját eredeti versei és énekei olvashatók.² A hódmezővásárhelyi prédikátor munkájának műfaját a kutatók prózai, illetve verses formában megírt morálteológiai elmélkedésként, az apologetikai irányultságú fiziko-teológiai irodalom jellegzetes darabjaként határozták meg. Imre Mihály arra is felhívta a figyelmet, hogy – noha Szőnyi feltűntette, mely zsoltárok dallamára énekelhetők – a bennük megjelenő témák alapján a második részben közölt versek esetében erőteljesen érvényesül a tudományos ismeretterjesztés szándéka. Ez a tartalmi vonulat a kötet első egységét kitevő szövegnek is meghatározó eleme, hiszen egy kisgyermeknek készült tankönyv részletének fordításáról van szó. A kötetet összeállító magyar szerző-fordító elsősorban azt tartotta szem előtt, hogy korszerű természettudományos ismereteket közvetíten közérthető formában, magyar nyelven, s tankönyvét haszonnal forgassák az iskolai oktatásban.

Mindezen jellemzők alapján a *Gyermekek fizikája* helyet kapott mind a 18. századi magyarországi természettudományos, mind a pedagógiai irodalom körébe tartozó munkák felsorolásában.³ Amellett, hogy a Szőnyi tankönyvét tárgyaló dolgozatokban

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

- 1 Charles ROLLIN és SZŐNYI Benjámín, *Gyermekek Fizikája, avagy olly szép és hasznos tudomány 'sengéje, Mellyben Kevés példák által meg-mutattatik, mint kellessék szoktatni a' gyermekeket, és együgyü embereket, az Istennek sok féle Teremtéseiről való kegyes és kedves elmélkedésekre* (Pozsony: Landerer Mihály, 1774). A mű néhány részletének újabb kiadása: SZŐNYI Benjámín, „*Gyermekek fizikája*”, in *Magyarországi gondolkodók: 18. század: Bölcsészettudományok 2*, szerk. Tüskés Gábor és LENGYEL Réka, Magyar remekírók: Új folyam, 399–408 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2015).
- 2 Vö. VÖRÖS Imre, „Szőnyi Benjámín és a fiziko-teológia”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 621–630; IMRE Mihály, „Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével: Szőnyi Benjámín elfeledett öregkori műve (*Istennek trombitája*, 1790–91.)”, in IMRE Mihály, *Az isteni és emberi szó párbeszéde: Tanulmányok a XVI–XVIII. századi protestantizmus irodalmáról*, Nemzet, egyház, művelődés 7, 393–432 (Sárospatak: Hernád Kiadó, 2012), 398.
- 3 Vö. M. ZEMPLÉN Jolán, *A magyarországi fizika története a XVIII. században* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 97–98; FEHÉR Katalin, „Magyar nyelvű gyermek- és ifjúsági könyvek a felvilágosodás korában”, *Magyar Könyvszemle* 116 (2000): 89–94, 93.

nagy teret kapott a prózai és verses szövegek tudomány- és eszmetörténeti szempontú elemzése, s a kutatók behatóan foglalkoztak azok stilisztikai-retorikai jellegzetességeivel, valamint a 18. századi magyar nyelvű költészet történetében elfoglalt helyük meghatározásával, kevesebb figyelem irányult a szerző-fordító által felhasznált forrásokra. Így elvégzendő feladat maradt a *Gyermekek fisikája* szövegének összehasonlítása a fordítás alapjául szolgáló eredeti munkákkal, valamint a Szőnyi tudós hivatkozásaiban szereplő források azonosítása. Az alábbiakban a szakirodalom vonatkozó megállapításainak összegzését követően bemutatom a magyarra átültetett francia, angol és német nyelvű fiziko-teológiai értekezéseket, azonosítom a további forrásokat, s néhány példa segítségével képet adok a Szőnyi által alkalmazott sajátos alkotói, fordítói eljárásokról.

Amint a korábbi kutatások már kimutatták, a fiziko-teológia eszméi Magyarországon elsősorban a protestáns szellemi környezetben terjedtek el. A református kollégiumok diákjai németországi és hollandiai egyetemeken folytatott tanulmányaik során ismerkedtek meg a korszerű filozófiai és természettudományos tanokkal, majd Magyarországra visszatérve a lelkészi, a tanári vagy az orvosi pályára léptek, és aktív szerepet vállaltak a tudományos ismeretterjesztésben. A fiziko-teológiai eszmék hirdetése egyszerre szolgálta a keresztény hit megerősítését és védelmét, valamint a világ dolgaival kapcsolatos általános műveltségi szint emelését az érintett közösségekben. A református kollégiumok közül a haladó oktatási elvek bevezetésével Debrecen emelkedett ki, a 18. század első felében elsősorban Maróthi György professzor tevékenysége révén. Maróthi kiváló tanítványa, Szőnyi Benjámín is a református kollégiumból indult külföldi tanulmányútra, 1743–1745 között Odera–Frankfurtban, Leidenben és Utrechtben iratkozott be különféle egyetemi kurzusokra. Hazatérését követően Hódmezővásárhelyen kapott lelkészi állást, majd egyházi hivatali funkciókat töltött be. Vallásos témájú lírai alkotásait több kötetben publikálta. Népszerű könyve volt a *Szentek hegedűje* (1762) című, a nyilvános istentisztelet céljaira készült énekek gyűjteménye, melynek 1869-ig több kiadása is készült.

1774-ben Pozsonyban jelent meg Szőnyi *Gyermekek fisikája* című munkája, „a fiziko-teológiai gondolkodás első magyar nyelvű filozofikus irodalmi dokumentuma”.⁴ Figyelemre méltó, hogy a könyv anyaga a máig fennmaradt cenzori kéziratban az ajánlás végén szereplő keltezés szerint „1773dik esztendőben, Pünköst Havában” készült el, míg a nyomtatványban ugyanezen a helyen az „1774dik Esztendőben, Pünkösöd Havában” megjelölést találjuk.⁵ Az eltérés okára egyelőre nem derült fény. A kötet két részből áll, melyek közül az első egy Charles Rollin *De la maniere d’enseigner et d’étudier les Belles-Lettres* című műve alapján készült fordítást tartalmaz. A „Kegyes Olvasóhoz” címzett előszóban Szőnyi elmondja, a könyv megírásával az volt a célja, hogy „e szép és az Isten

4 IMRE Mihály, „Szőnyi Benjámín levele Jakob Christoph Beck baseli professzorhoz 1776-ból”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 85 (1981): 67–72, 71.

5 A kéziratot egyelőre nem állt módomban személyesen tanulmányozni, azonban néhány oldalának másolata megtalálható a következő kötetben: „Illusztrációk”, in *Szőnyi Benjámín és kora, 1717–1794: Tanulmányok Szőnyi Benjámínról*, szerk. IMRE Mihály, 179–191 (Hódmezővásárhely: Bethlen Gábor Református Gimnázium, 1997), 189–191.

tiszteletére vezető tudományból” magyar nyelven is olvasható legyen egy darab. Szőnyi véleménye szerint Rollin munkája alkalmas arra, hogy a természet tanulmányozása révén megmutassa Isten nagyságát, és megerősítse az olvasót a keresztény hitben. Úgy véli, téved, aki azt hiszi, hogy a hit gyakorlásához elegendő a Biblia tanulmányozása, ugyanilyen fontos ugyanis a teremtett dolgok közelebről való megismerése. Téves az a vélekedés is, hogy ez a tudomány csak az iskolai oktatás keretében művelhető. Szőnyi szerint fontos, hogy a természet vizsgálatából az ember a megfelelő következtetéseket vonja le, máskülönben meginoghat a hite a kereszténység alapvető tanításaiban.

A kutatás jelenlegi állása szerint Szőnyinek ez az egy fordítása készült el és maradt fenn, noha bizonyos forrásokból tudjuk, hogy tervbe vette más hittudományi művek magyarra való átültetését is.⁶ A *Gyermekek fizikája* második része Szőnyi eredeti verseit tartalmazza, melyek – ahogyan azt Imre Mihály is megállapította⁷ – számos ponton összefüggésbe hozhatók William Derham *Physico-Theology* című munkájával. Mint tudjuk, „[a] debreceni felvilágosodás képviselői közül feltűnően sokan vonzódtak a fiziko-teológiai gondolatrendszerhez, tudatos áttekintésük volt az egész irányzat irodalmáról. Hatvani István már 1752-ben Derham művének lefordítását tervezte, előadásában hivatkozott rá, műveiben is emlegeti”.⁸ Derham fiziko-teológiai munkáinak egyik első és nagy hatású népszerűsítője, Hatvani István nem ültette át magyarra az általa is nagyra tartott értekezést, a munkát jóval később egyik tanítványa, az orvos Segesvári István végezte el.⁹ Segesvárit korábbi hódmezővásárhelyi hivatali előjárója, Szőnyi Benjámint bizonyosan ösztönözte a fordítás elkészítésére, s ahhoz terjedelmes verses ajánlást is írt. Az 1793-as teljes magyar változat a *Gyermekek fizikája* forrásainak vizsgálatánál azért is fontos, mert Segesvári fordításának forrása egy Johann Albert Fabricius által sajtó alá rendezett, 1730-ban kiadott német nyomtatvány volt. Imre Mihály megfigyelése szerint „Szőnyi nemcsak verses elmélkedéseivel kívánta újrakölni Derham művének alap gondolatait, terjedelmes jegyzeteiben onnan idéz és azokat magyarra is fordítja”.¹⁰ Fontos tehát rámutatni, hogy a *Gyermekek fizikája* nem csupán Charles Rollin tankönyve egy hosszabb részletének, hanem William Derham fiziko-teológiai értekezése több rövidebb részletének fordítását is tartalmazza. Arra, hogy ho-

6 Egyes források arra engednek következtetni, hogy Szőnyi belekezdett Johann F. Ostervald egyik művének fordításába, melyet végül gróf Károlyi Ferenc nála korábban elkészített. Egy másik, ide vonatkozó adat az 1776. november 1-jén Johann Christoph Beck bázeli professzorhoz írott levelében olvasható: „Cogitabam ex fini de vertendo opusculo Cel. Polier, quoad illam partem, in qua 4. Evangelia pulcherrime contextuit.” Ez a mű feltehetően nem készült el, vagy elveszett. Imre Mihály szerint: „A valószínű szerző Georges Polier (1675–1759) lehet, aki a pietizmus jeles svájci képviselője volt. Szőnyi a következő mű fordítását tervezhette: *Nouveau Testaments mis en chatéchisme*, Lausanne, 1756.” Uo., 67, 69.

7 IMRE Mihály, „A város művelődéstörténete a XVIII. századig”, in *Hódmezővásárhely története: A legrégebbi időktől a polgári forradalomig*, szerk. SZIGETI János, 646–672 (Hódmezővásárhely: Hódmezővásárhelyi tanácsa, 1984), 660.

8 IMRE, „Küzdelem a fiziko-teologizmus...”, 406.

9 Wilhelm DERHAM, *Physico-theologia, az az, az Isten' lételemének és tulajdonságának a' teremtés munkáiból való megmutattatása: Irta Angliában Derhám Viliám [...]*, ford. SEGESVÁRI István (Bécs: Trattner Tamás, 1793).

10 IMRE, „Küzdelem a fiziko-teologizmus...”, 406.

gyan kapcsolódik össze az angol és a francia nyelvű szövegek recepciója, az egyszerű magyarázattal maga Szőnyi szolgál, aki könyve címlapjának hátoldalán arról tájékoztatja az olvasót, hogy fordítása a Johann Albert Fabricius által szerkesztett német kiadvány alapján készült, melyben a Rollin tankönyvből származó fejezet Derham *Physico-Theology*jának fordításával együtt jelent meg.¹¹ Noha Imre Mihálynál megtaláljuk azt az alapvető megállapítást, mely szerint „Szőnyi ismerte az 1730-as hamburgi német kiadást, hivatkozik is rá a címlap hátoldalán”,¹² a korábbi szakirodalom nem fektetett kellő hangsúlyt arra a tényre, hogy Szőnyi *Gyermekek fizikája*-kiadásának elsődleges forrása a Fabricius-féle 1730-as hamburgi nyomtatvány volt. Az alábbiakban részletesen is szó esik arról, hogyan hasznosítható Szőnyi fordításainak és eredeti verseinek vizsgálatakor a német nyelvű kiadvány, előtte azonban érdemes röviden összegezni a szakirodalomban olvasható megállapításokat Szőnyi alkotói módszereire és a *Gyermekek fizikájában* közölt szövegek keletkezésének körülményeire vonatkozóan.

Ahogy fentebb már utaltam rá, a kötet második felében olvasható hét, zsoltárdallamra énekelhető vers tartalmi szempontok alapján a természettudományos didaktikus költészet körébe sorolható. A versek közül kiemelt figyelmet érdemel a második, amely a tudós Szőnyi sajátos alkotása. A szöveghez (*Második kegyes elmélkedés: A' kerek földről*) feltűnően sok jegyzet kapcsolódik, melyek számos latin nyelvű hivatkozást tartalmaznak. Ennek kapcsán Vörös Imre felfigyelt arra a sajátos megoldásra, hogy „[Szőnyi] [I]ábjegyzetben nemcsak Derham *Fiziko-teológiája* első könyvének a tömegvonzásról szóló 5. fejezetéből idéz egy részletet (amely szerint a centrifugális erő szétszórná a Földet, ha Isten nem hozta volna létre a tömegvonzást), hanem átveszi Derhamnak Cicerótól származó idézeteit is”.¹³ A Rollin-fordítás keletkezésének, szerkesztésének módjáról szólva Vörös a következőt állapítja meg: „Szőnyi, aki korábban főképp csak olvasója volt a fiziko-teológiai irodalomnak, a fordítói munka során mintegy »belülről« kezd látni azt, nem csupán átültet, hanem együtt elmélkedik a szöveg szerzőjével, annak gondolatait más auktorokból vett idézetekkel is kiegészíti”.¹⁴ Ezt a következő példával szemlélteti: „Az 51–52. lapon pl. csaknem egy teljes oldalt idéz Pliniustól, a következő lapokon pedig Derhamtól, Galenustól és Hübner *Lexiconjából* vesz át adatokat.” Szőnyi alkotói módszereinek vizsgálatában igen lényegesek ezek a megfigyelések, s fontos rámutatni, hogy nem csupán Rollint magyaráította, hanem Derham értekezéséből is átültetett egy-egy részletet, melyeket hol magyar, hol latin nyelven illesztett a kötet első és második egységében szereplő szövegekhez. A források azonosítását azonban Vörös némileg pontatlanul végezte el, ugyanis mind az 51–52. lapon olvasható latin nyelvű Plinius-helyek, mind a Galenus-hivatkozás Derhamnál is megtalálhatók, s bizonyosra vehető, hogy Szőnyi ezeket is innen kölcsönözte.

11 Wilhelm DERHAM, [...] *Physicotheologie oder Natur-Leitung zu Gott, [...] In die deutsche Sprache übersetzt von C. L. W. [...]*, zum Drucke befördert von Jo[hanno] Alberto FABRICIO [...] (Hamburg: Christian Wilhelm Brand, 1730). Két további kiadása 1732-ben és 1736-ban jelent meg, ugyanott.

12 IMRE, „A város művelődéstörténete...”, 660.

13 VÖRÖS, „Szőnyi Benjámín...”, 626.

14 Uo., 625.

Imre Mihály hívta fel a figyelmet arra, hogy Szőnyi saját bevallása szerint nehezen boldogult a tudományos szakmunkák magyarításával.¹⁵ Ezt az előszóban a következőkkel magyarázza:

még a' mi Magyar nyelvünkön nintsenek olly köz egyezésből bé-vett szó nevezetek, mellyek meg-kívántatnának a' Nemesseb' tudományokban, 's azok közt a' Fisikának minden részeiben lévő elmés értelmeknek ki-fejezésére; holott a' mi nyelvünkkel szinte azont lehetne tenni e' részben, annak természeti magához hasonlósága, *analogiája* szerint , a' mit más okos Nemzetek régen meg-tévén a' magokéval, olly bóldogok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a' leg-együgyübbekkel-is [...].¹⁶

Szőnyinek e saját alkotói műhelyébe betekintést engedő kijelentése kapcsán, a Rollin-fordítás és a tanító költemények keletkezésének körülményeire utalva Imre Mihály megjegyzi, hogy „a szerző [...] különböző nyelvű forrásmunkákat használt, s e művek fogalmainak jelentős része magyarul még ismeretlen, nem használatos”.¹⁷ Nem világos, hogy Szőnyi munkájának mely sajátosságai szolgáltak alapjául e megállapításnak, s véleményem szerint ebben a formában nem egészen helytálló. Nincs okunk azt feltételezni, hogy a hódmezővásárhelyi prédikátor Rollin vagy Derham értekezéseinek más, esetleg eredeti nyelvű kiadásait is használta volna az 1730-as német kiadvány mellett; az volt alapvető forrása, ahogyan az alábbiakban részletesebben is bemutatom, a szakirodalom által eddig fel nem derített módon, illetve pontokon is. Emellett a Rollin-fordításban elvéve, míg a versek hivatkozásaiban nagy számban merített egyéb, latin nyelvű forrásokból, amelyek magyarításával azonban két okból sem volt problémája. Az egyik ok, hogy az idézett munkákból az eredeti, latin nyelvű szöveghelyeket emelte át; a másik az a sajátos eljárás, mely abból áll, hogy a saját magyar fordításába és versszövegeibe illesztett, a magyar anyanyelvű szakértő és tágabb közönség számára ismeretlenül, szokatlannul hangzó terminusokat zárójelbe tett latin megfelelőikkel igyekezett érthetővé tenni. Azt, hogy miért választotta ezt a megoldást, így indokolja meg az előszóban:

én egyik másik elmélkedéseimet a' Tüdósoknak vagy déák nyelven írott, vagy más nyelvekből déákra által-tett munkáikból kívántam világosítani, és szavaikat helyel helyel azon nyelven le-írni. Nem-is lehetett ezt el-kerülnöm főként a' *Földről, Emberi testről, és Négy éltető állatokról* való elmélkedéseimben, mind annak meg-bizonyítására, hogy a' mit én ezekről magyarul írogattam, nem újamból szoptam; hanem az ezekben járatos és világ előtt esméretes Tüdósoknak írásaikból szedegettem; mind azért, hogy az értelmes Olvasók kedvékért helyesebbnek ítéltém az Autoroknak szavait a' Tüdósoknak nyelven elő-hozni; hogy ha mi homályosság találtatnék a' magyarul meg-írottakban, a' Déák citatiókból elő-hozásokból világosíttassék [...].¹⁸

15 IMRE, „A város művelődéstörténete...”, 659.

16 ROLLIN és SZŐNYI, *Gyermekek fisikája...*, [XV]–[XVI].

17 IMRE, „A város művelődéstörténete...”, 659.

18 ROLLIN és SZŐNYI, *Gyermekek fisikája...*, [XV].

Az alábbiakban néhány példán keresztül szemléltetem, hogy a Szőnyi által alkalmazott módszer voltaképpen a *német* szövegben szereplő, a németbe a latinból átvett kifejezések latinos alakjának a magyar szövegbe való áttemeléséből állt.

Mind Szőnyi fordításáról, mind eredeti költeményeiről elmondható tehát, hogy szerzőjük nagymértékben törekedett a magyar tudományos szaknyelv megújítására, szókészletének bővítésére, ehhez azonban számos esetben szükségesnek érezte a latin mint közvetítő nyelv bevonását. Feltehetően ez a módszer szolgált az alapjául Imre Mihály azon feltételezésének, mely szerint „Szőnyi ismerte az 1730-as hamburgi német kiadást, hivatkozik is rá a címlap hátoldalán, azonban latin kiadást is használt, mert elméleteinek jegyzeteiben latinul idéz Derham művéből, vagy terjedelmes részeket magyarra fordít onnan”.¹⁹ Az állítólag használt latin kiadásról nem tudunk meg közelebbit. Saját, e kiadás felkutatására irányuló kísérleteink eredménytelenek voltak: a nagyobb európai könyvtári katalógusok nem tartanak számon egyetlen latin nyelvű kiadást sem Derham munkájából. Ez alapján véleményem szerint Imre Mihály feltételezése téves, Szőnyinek nem állt rendelkezésére a *Physico-Theology* latin nyelvű változata. Mindemellett nem zárható ki, hogy kéziratban létezhetett ilyen, latinra átültetett variáns, mint ahogyan az sem, hogy Szőnyi esetleg egyetemi tanulmányai során készített latin nyelvű jegyzeteket, kivonatokat Derham munkájából, erről azonban a kutatás jelen állása szerint nem tudunk bizonyosságot szerezni.

Mielőtt néhány szöveghely szoros összehasonlító vizsgálata révén ismertetném Szőnyi fordítói-alkotói eljárásainak és forráshasználatának sajátosságait, érdemes röviden áttekinteni az elsődleges forrásául szolgáló értekezésekre s azok szerzőire vonatkozó fontosabb adatokat. Charles Rollin (1661–1741) 1696-tól vette át a Beauvais Főiskola vezetését.²⁰ Átalakította az iskolát, és igazgatása során számos reformintézkedést vezetett be. Életének második felét elsősorban szerkesztői feladatoknak szentelte, kiadta Quintilianus szónoklattani értekezésének rövidített változatát, míg két további, nagyszabású munkájában az ókori népek történetét dolgozta fel. Legnagyobb hatású, pedagógusoknak szánt munkája a *De la maniere d’enseigner et d’étudier les Belles-Lettres [...]*, mely *Traité des études* rövidített címmel is ismert; négy kötetben Rollin saját és mások oktatási tapasztalatait rendszerezte.²¹ Tankönyvének nagy sikere volt, a 19. század első feléig több kiadást ért meg, részleteit más nyelvekre is átültették. William Derham (1657–1735), angol lelkész, teológus, természettudós 1689-től haláláig az upminsteri egyházi körzet előljárója, 1716-tól windsori kanonok

19 IMRE, „A város művelődéstörténete...”, 660.

20 Barbara WARNICK, „A Minor Skirmish: Balthazar Gibert Versus Charles Rollin on Rhetorical Education”, in *Rhetoric and Pedagogy: Its History, Philosophy, and Practice: Essays in Honor of James J. Murphy*, eds. Winifred Bryan HORNER and Michael LEFF, 173–182 (New York–London: Routledge, 2013); Natasha GILL, *Educational Philosophy in the French Enlightenment: From Nature to Second Nature* (New York–London: Routledge, 2016), 65–115.

21 Charles ROLLIN, *De la manière d’enseigner et d’étudier les Belles-Lettres par rapport à l’esprit et au cœur*, 4 vol. (Paris: Jacques Estienne, 1726–1728).

volt.²² Művei az angol nyelvű fiziko-teológiai irodalom jelentős alkotásai (*Artificial Clockmaker*, 1696; *Physico-Theology*, 1713; *Astro-Theology*, 1714; *Christo-Theology*, 1730), melyekben nem csupán a vonatkozó természettudományos és teológiai munkákban közölt eredményeket összesítette és vetette össze, hanem ismertette saját, önálló tudományos kutatásai eredményeit is, többek között a hang sebességének méréséről vagy a tengerészeti kronométer alkalmazásáról. Munkái a 18. században az angol nyelvterületen kívül, a francia és a német fordítások révén, feltehetően az európai tudományosságra is jelentős hatást gyakoroltak, noha a kutatás ezidáig nem vizsgálta behatóan azok recepcióját.

Charles Rollin és William Derham értekezései európai recepciótörténetének kiemelkedő állomását jelenti az az 1730-as hamburgi nyomtatvány, mely voltaképpen Derham *Physico-Theology*-jának teljes német fordítását tartalmazza, de amelybe a német fordító vagy a szerkesztő ötletéből belekerült a Rollin-mű egy rövid részlete is. A kötetet Johann Albert Fabricius (1668–1736), klasszika-filológus, bibliográfus rendezte sajtó alá, aki 1699-től a retorika és az etika professzora volt Hamburgban, s elsősorban *Bibliotheca Latina* és *Bibliotheca Graeca* című irodalomtörténeti művei révén vált ismertté. Rollin és Derham munkáinak német fordítását a kötet számára egy bizonyos Christian Ludwig Wiener készítette. Személyéről nem sikerült közelebbit kideríteni, elképzelhető, hogy 1720-ban tette le jogi vizsgáját Coburgban, majd Bécsben működött.²³ Fabricius a szerzője a Daniel Stockfleth hamburgi polgármesternek ajánlott kiadvány a „Tisztelt Olvasóhoz” címzett előszavának,²⁴ melyből kiderül, hogy Wienernek már megjelent egy angol eredeti alapján készült fordítása (*Richard Baxters Drey Bücher von der wahren Selbst-Erkänntniß*, Hamburg, 1726), s ezen kívül talán továbbiak is, amelyekben azonban nem tüntették fel a nevét. Derham munkájából nem ültette át az előszót és a tartalomjegyzéket, ezt azonban Fabricius a kiadvány számára pótolta. Említést tesz továbbá saját korábbi Derham-fordításáról (*William Derhams Astrotheologie*, Hamburg, 1728), s felsorol néhány egyéb, hasonló témájú értekezést a 14. századtól saját koráig. Ezt követően magyarázatot ad arra is, miért illesztette bele a kötetbe Rollin tankönyvének részletét: nagyon megtetszett neki az a mód, ahogyan a francia szerző bemutatja a növények és az állatok világának csodáit, ez ugyanis segíthet a szülőknek abban, hogy elmélyítsék kisgyermekükben a Teremtő iránti csodálatot és tiszteletet.

Fabricius *Physicotheologie*-kiadásában az előszót közvetlenül a Rollin-fordítás követi (IX–XLIV). A francia szerző tankönyve IV. kötetének V., *De la Philosophie* című

22 Marja SMOLENAARS, „Derham, William (1657–1735)”, in *Oxford Dictionary of National Biography*, ed. David CANNADINE, vol. 60 (Oxford: Oxford University Press, 2004), hozzáférés: 2020.10.24, <https://doi.org/10.1093/ref:odnb/7528>.

23 Vö. *De operarum indeterminatarum determinatione, s. Von Ungemässener Dienste Ermässigung*. [...], Disserent praeses Joh. Frider. HOECKNERUS, [...] et respondens Christ. Ludovicus WIENER Coburgo Franc. calend. Novemb. [...] (Lipsia: Christianus Ludovicus Wiener, 1720); *Neuer allzeit fertiger Oesterreichischer Secretarius, Worinnen Ein kurtzer Unterricht vom Process, nebst nöthigem Vorrath von Gericht- und Aussergerichtlichkeiten, bey Hohen- und Niedern Instanzien und Cantzeleyen, in Ober- und Unter-Oesterreich* (Wien: Bernhardt, 1765).

24 DERHAM, [...] *Physicotheologie...*, V–IX.

fejezete öt szakaszra oszlik. A IV. szakaszban (*A inspirer du respect pour la Religion*) a szerző a fiziko-teológia alapvető nézeteit fejti ki, bemutatva a természet különféle csodáit. A német kiadványba az e szakaszban olvasható, „Physique des Enfants” című rész került bele, ahol a bolygók, a különféle virágok, gyümölcsök, fák, állatok fajtáiról esik szó, valamint az ezt követő V. szakasz („La Philosophie sert à inspirer un grand respect pour la Religion”).²⁵ Ez után, még mindig római számokkal jelölt oldalakon William Derham bevezetőjének fordítása olvasható, melynek címzettje Thomas Tenison (1636–1715), Canterbury érseke (XLVII–L), s Derham többek között arról ír benne, hogy értekezésének anyagát több részletben volt alkalma ismertetni a Robert Boyle kémikus, fizikus emlékére tartott előadások sorában. A következő lapokon (LI–LVI) az 1692 és 1726 között megtartott Boyle-előadások jegyzékét találjuk. Fontos megjegyezni, hogy a német nyomtatványban nincs adat arra vonatkozóan, mely *Physico-Theology*-kiadást, -kiadásokat használta Wiener és Fabricius. A Boyle-előadások listáját a Derham-mű kiadásában nem találtam meg, azt feltételezhetően a sajtó alá rendező emelte át valamely más forrásból. Így az, hogy az utolsó feltüntetett előadás dátuma az 1726. év, nem iránymutató a kérdésben. A *Physico-Theology*nak 1730-ban már a tizedik utányomása került ki a sajtó alól, ezek közül bármelyik alapjául szolgálhatott a német fordításnak. Fabricius kiadványába belekerült az olvasónak szóló bevezetés (LVII–LXVII), ezt a tartalomjegyzék (LXVIII–XCVI), majd pedig, már arab számokkal jelölt lapokon, maga a tizenegy nagyobb egységre osztott fiziko-teológiai értekezés követi, melynek tematikája a Föld bolygó természettudományos leírásától az élővilág különféle fajai, az élőhelyek és a természeti jelenségek bemutatásán át az ember anatómiájáig terjed.

A német kiadásban közölt szövegek, ahogyan fentebb már utaltam rá, két különböző magyar nyelvű nyomtatványban, két különböző fordító munkájának eredményeként láttak napvilágot. Amellett azonban, hogy magyarra ültette Rollin tankönyvének részletét, Szőnyi maga is jócskán merített a Fabricius-kiadás nagyobbik egységét kitevő Derham-műből. Az összehasonlító vizsgálat azt mutatja, hogy a *Gyermekek fizikája* szövegének magyarításakor szorosan követte az eredeti német változatot. Lássunk egy példát a „Virágok” című szakaszból:

25 Az általam használt kiadásban: Charles ROLLIN, *De la maniere d'enseigner et d'etudier les Belles-Lettres* (Leyden: Johann Jakob de Wetstein, 1759), 148–178.

<p>Ha tekintek egy virágos mezőre, vagy igen fel-ékesített kertre, tsudálok ott a' sok féle színt, a' virág-szálaknak külömb külömb neimeit, azoknak egy máshoz illendőségét vagy <i>hármoniáját</i>, gyönyörködtető elegyes vóltokat, és azt mérséklő árnyékjokat. Óh melly szép alkotmányok ezek! Óh melly bölts Mester alkotta ezeket, melly kiméllés nélkül való ékesség osztatott ezeknek! mitsoda forrásból származott ez a' sok féle szépség, melly a' mi szemeinket olly igen gyönyörködteti? Óh kitsoda fő szerzője, és oka az illy sokféle ditsőséges ékességeknak! (10.)</p>	<p>In Gedancken verfüge ich mich auf ein blühendes Feld, oder in einen wohl bestellten Garten. Wie bunt, was Farben, was vor eine reiche Menge! aber auch was für eine H a r - m o n i e und füsse Annehmlichkeit in ihrer Vermischung, und in ihren Schatten, dadurch sie gemäßiget werden. Was ist das für ein Gemähld, von was für einem gressen Meister! Mit was für einem Ueberfluß ist da der Schmuck verschwendet! Aus was vor einer Quelle ist doch so viel schönes, das sich unsern Augen zeigt, entsprungen? Wer ist wohl die erste und wahre Ursache von so grosser Herrlichkeit, und von einer so reichen und mannigfaltigen Pracht! (XVI.)²⁶</p>
---	--

Ebben a részletben egyetlen olyan szöveghely van, ahol Szőnyi mintegy értelmezi a latin eredetű német „Harmonie” kifejezést: magyarítja (‘illendőség’), de kurziválva át is emeli az eredetiből. Más szöveghelyeken is él ezzel a megoldással úgy, hogy az átemelt, német–latin (illetve: francia–német–latin) kifejezést dőlttel szedve zárójelben teszi a magyar megfelelője után. A „Földi Állatok és Férgék” („Thiere auf dem Lande”) című rész méhekről szóló leírásában több ilyen példát is találunk:

<p>A' viaszból sűrű, és apró likatskákat (<i>cellulákat</i>) épít, mellyek mind egyenlők, és hat szegeletűek, hogy annál jobban öszve foglalódhassanak, és közöttök semmi üres köz ne maradjon. Ezeket a' kis kamarátskákat bé-tölti tiszta, és elegy nélkül való mézzel, és ha ő már ez tárházatskáit (<i>magazin</i>) gazdagon bé-rakta-is; még is meg-nem szűnik munkájától, míg annak ideje el-nem múlik. Ebben a' társaságban (<i>Respublica</i>) nints restség, fősvényesség, és magok szeretete; [...] az új tselédet (<i>Coloniát</i>) melly a' köz-társaságnak (<i>Status</i>) terhére lenne, magok között el-küldik, minekutánna őket a' munkára megtanították, mellyhez ezek bútsú vételek után azonnal-is hozzá fognak.</p>	<p>Aus dem Wachse bauet sie kleine gleiche Cellen von viel Ecken, damit sie können beysammen stehen, und kein leerer Raum dazwischen bleibt. Diese kleine Behältnisse füllet sie mit reinem und unvermischem Honig. Und wenn sie ihre Magazine noch so reich versehen hat, so höret sie doch nicht auf biß die Zeit der Arbeit und Der Erndte vorbey ist. In dieser Republicque findet man weder Faulheit, noch Geitz, noch Eigenliebe. [...] Die neuen Colonien, welche dem Staat zur Last seyn würden, werden ausgeschickt. Sie haben arbeiten gelernet, und dazu werden sie auch genöthiget, indem sie ihren Abschied bekommen.</p>
---	--

26 Az eredeti francia szöveg: „Je me transporte par la pensée dans une campagne fleurie, ou dans un jardin bien cultivé. Quel émail! quelles couleurs! quelles richesses! mais quelle harmonie & quelle douceur dans leur mélange, & dans les nuances qui les tempèrent! Quel tableau, & par quel Maître! Avec quelle profusion les ornemens sont-ils ici prodigués! De quelle source de beautés celles que nous voyons sont-elles parties! Quel est en lui-même le principe de tant d'éclat, & d'une parure si riche & si diversifiée!” Uo., 153.

Vallyon a' leg-jobb rend-tartású emberi társaságban találunk-é ehez hasonló tökéletességet? hát illy tsudára méltó böltességnek okát, tsak valami történetben (*hazard*) vagy vak szerentsében kell-é keresni? (40–41.)

Haben wir auch unter denen noch so wohl ein gerichteten Nationen wohl etwas das so einem vollkommenen Muster ähnlich komme? Will man eine solche wunders-würdige Weißheit dem Hazard oder einer blinden Ursache zuschreiben? (XXXIII–XXXIV).²

A pontosan fordított szövegbe Szőnyi csak elvéve illeszt be rövidebb betoldásokat. A 26. oldalon a magyarországi halászatról tesz megjegyzést;²⁸ míg egy másik helyen, ahol Rollin arról ír, hogy a gyerekekben először a természeti dolgok megfigyelésének vágyát érdemes felkelteni, így a tanító erre építheti elvontabb magyarázatát, a hőmérvásárhelyi prédikátor némileg kétkedőbb álláspontra helyezkedik:

Hozzá adom ki ezt fordítom az Autor szavaihoz, hogy e' könyvetskében ugyan az ő elmékedései az egy néhány természeti dolgokról, koránt sem parasztosok; hanem fentjárom, elmések, és fontosok, és inkább az okos Praeceptoroknak, mint sem a' gyermekeknek tanítására valók; de könnyű lészen ezeket együgyüb' képen-is elő-adni, olly formában, mint a' dajkák szokták a' gyenge gyermekeknek falatjaikat meg-rágni. (67.)

A *Gyermekek fisikájában* két olyan helyet találunk, ahol Szőnyi egészen eltér az eredeti szövegtől. Az első ilyen szöveghely a rovarokról és bogarakról szóló részbe illesztett hosszabb, kb. 12 lapnyi hozzátoldás.²⁹ A betoldás részben fordítás, tartalmaz részleteket Derham *Physico-Theology*jának „Of the Insects” című fejezetéből.³⁰ Néhány bekezdés vagy Szőnyi önálló szövege, vagy egy azonosítatlan eredeti szöveg alapján készült fordítás. Rollin itt a méhek, a hangyák és a selyemhernyók bemutatása után rátér a közönséges hangyaleső (*Myrmeleon formicarius*) leírására,³¹ míg Szőnyi a selyemhernyók után más izeltlábúakról is szót ejt: a szentjánosbogárról, a sáskákról, a lepkékről, a tet-

27 „Là son premier soin est d'apporter de la cire, dont elle compose de petites cellules égales, & à plusieurs angles, afin qu'elles puissent s'unir, & ne laisser aucun intervalle. Puis elle fait couler dans ces petits réservoirs le miel pur & sans mélange. Et de quelque abondance qu'elle voie ses magasins remplis, elle ne se repose que lorsque le tems du travail & de la récolte est passé. On ne connoît dans cette République ni la paresse, ni l'avarice, ni l'amour-propre. [...] Les colonies nouvelles qui chargeroient l'Etat, sont mises dehors. Elles savent travailler, & on les y oblige en les congédiant. Avons-nous parmi les Nations les plus policées une imitation d'un si parfait modèle? Attribuera-t-on au hazard, ou à une cause aveugle, une si étonnanté sagesse?” Uo., 167–168.

28 Rollin itt arról ír, hogy a tengerben könnyű megfogni az apróbb halakat, amihez Szőnyi ezt teszi hozzá: „mondja ezt az Autor a' maga hazájához képest: a' Magyar Országi folyó vizekben-is pedig, a leg-nemesebb' halak, u. m. Vizák, Tokok, Söregek, 's a' t. nem kitsiny, hanem nagy korokban fogattatnak”. ROLLIN és SZŐNYI, *Gyermekek fisikája...*, 26.

29 Uo., 39–64.

30 William DERHAM, *Physico-theology: or, a Demonstration of the Being and Attributes of God, from his Works of Creation* (London: William Innys, 1713), 397–432.

31 ROLLIN, *De la maniere...*, 167–173.

vekről, a darazsakról, a poloskákról, a pókokról stb. Ezt követően Derham nyomán hosszabb idézetek következnek Plinius *Naturalis historiájának* a rovarokról szóló fejezetéből. Szintén a Derham-szöveghez kapcsolódó jegyzetekből emeli át két érdekes tárgy leírását (*Appendix Seu Addenda Curiosa Omissorum Ad Annum Primum Miscellaneorum Medico-Physicorum Academiae Naturae Curiosorum In Sacro Romano-Germanico Imperio, Wratislaviae, 1671, 3–4; Galenus, Libri XVIII de usu partium, I. fejezet vége*).

A másik hosszabb betoldás a szövegnek a francia eredetiben „Physique des Enfants” címet viselő szakasza legvégéhez kapcsolódik. Rollin annak kifejtésével zárja ezt a részt, hogy a tanítók a fiziko-teológia tárgykörébe tartozó könyvekből számos további érdekességgel egészíthetik ki a tanítványaiknak szánt előadásait. Szőnyi itt részletesen kitér a magyarországi viszonyok bemutatására, s arról ír, hogy ezek a természettudományos tárgyak nem kapnak elég teret az oktatásban, s a tanítóknak nem állnak rendelkezésre magyar nyelvű szakkönyvek, tankönyvek sem. Ebből a célból, írja, „e’ könyvetskének végén feljegyztettem, az igen sok közzül, tsak mint egy sengéül egynéhány, majd minden Keresztyén Nemzetből való Autoroknak, még némelly Keresztyén Pátereknek-is e’ szép Tudományra írott munkáiknak titulusait” (72). Nem ismeretes, mi volt az oka annak, hogy ez a listát, melyet Szőnyi bizonyára elkészített, hiába keressük kis kötete végén; az csak később, Segesvári 1793-as Derham-fordításával együtt jelent meg.

Szőnyi kiadványában a 72. lapig terjedő rész a francia eredetiben „Physique des Enfants” címet viselő szakasz. Ezt ott a „La Philosophie sert à inspirer un grand respect pour la Religion” (175–178; a német fordításban: „Die *Philosophia* dienet, eine grosse Hochachtung für die Religion dem Menschen beyzubringen”, XLII–XLIV) című szakasz követi, melyet Szőnyi a „Rövid bé-rekesztés arról, hogy az illy természeti dolgokról való vizsgálódás, avagy Filosofiai Abéce a’ Keresztyén Vallásnak nagyra betsüllésére vezérli az embereket” címmel ültetett át. A fejezet érdekessége, hogy egyrészt már a német fordító lerövidítette az eredeti francia szöveget, melyhez két, Rollinnél nem szereplő, hosszabb lábjegyzetet toldott, másrészt Szőnyi a Fabricius-féle fordításhoz képest is sokat változtatott rajta. A francia és a német változatok összevetésére itt nem térek ki, jelen vizsgálatom szempontjából fontosabb, hogy Szőnyi a német eredetitől számos ponton elrugaskodó, azt kibővítő szövegében több részletet is Derham munkájából emelt át. A 79–81. lapon olvasható hosszabb részlet („Szent Dávid az Istennek munkáit [...] kegyelemért ne tiszteljenek.”) a Fabricius-kiadás „Betrachtung der Erd-Kugel” című szakaszának bevezető gondolatmenetére támaszkodik (1–5), annak főbb állításait rövidített formában tartalmazza. A „Rövid bé-rekesztés” zárlata pedig ismét szó szerinti fordítás Derhamnak a német változatban „Folgerungen zu unserer Erbauung und Pflichten, aus den vorigen Betrachtungen” címet viselő fejezetének II. szakaszából („Ha azért az e’féle emberek [...] az ő követői lenni igyekezzünk”, 83–84; vö. „Derowegen wenn man [...] bewundern und preisen”, 1034).

Szőnyi kiadványának második részét saját költeményei alkotják, melyek tartalmuk alapján szoros rokonságot mutatnak a Rollin-fordítással és Derham értekezésével. A hét vers, azaz „kegyes elmélkedés”: 1) *Az égről* (87–96); 2) *A kerek Földről* (97–140); 3) *A négy éltető állatokról, tudniillik földről, levegőégről, vízről, világosságról* (141–155);

4) *A szivárványról* (156–158); 5) *Az éjnek és nappalnak, a télnek és a nyárnak viszontagságairól* (158–164); 6) *Az emberi testben megtetsző isteni bölcsességről* (165–174); 7) *Az emberi testnek állása módjáról (positura), a lélekkel való egyességről, az inak és érzékenységekről, mint a test és léleknek egymással tartó természeti köteleiről* (175–191). Ahogyan már utaltam rá, e költemények a tudós Szőnyi olyan alkotásai, melyekben sajátos módon műveli a tudományos ismeretterjesztést. Elsődleges forrása, melyre számos szöveghelyen utal, a Biblia, de ezen kívül feltűnően sok egyéb, elsősorban latin nyelvű munkából merít.

Fentebb már idéztem a *Gyermekek fisikája* előszavának azt a részletét, ahol Szőnyi arról ír: azért látta szükségesnek a tudós hivatkozások feltüntetését, hogy az olvasó számára nyilvánvalóvá váljék, a fiziko-teológiai hagyomány hosszú múltra tekint vissza, s ő maga nem önállóan formálta tudományos nézeteit. Mint tudjuk, a 18. századi fiziko-teológia által hirdetett alapvető elgondolások nem voltak új keletűek. A 17. és a 18. században a gondolkodók nagyrészt olyan nézetekre építettek, amelyek a kezdektől fogva jelen voltak az európai filozófia történetében. Alapelveik szilárdan az antik és a keresztény hagyományban gyökereztek, és a görög és a római szerzők munkái, valamint a keresztény teológusok tanításai szolgálták kiindulópontként érvelésükhöz.³² A fiziko-teológia meghatározó elméleti keretei az idők során kibővültek, és a korai modern tudományos nézetek könnyen beilleszthetők voltak az előzőleg kidolgozott ideológiai keretbe. Szőnyinek így a felhasználható irodalom igen széles köre állt rendelkezésére, mely munkákkal először nyilvánvalóan magyarországi és külföldi egyetemi tanulmányai során ismerkedett meg.

Az 1774-es kiadványába felvett hét vers közül az elsőhöz, a negyedikhez és az ötödikhez a bibliai utalásokon kívül csak egyetlen Lactantius-hivatkozás kapcsolódik. A többi négy szöveg közül kiemelt figyelmet érdemel a második, *A' kerek Földről* című, amelyhez feltűnően sok jegyzetet írt. Ezek a hivatkozások számos latin idézetet tartalmaznak a következő szerzők munkáiból: Cicero, Seneca, Vergilius, Ovidius, Plinius, Marcus Manilius, Szentviktori Hugó (*Didascalion*), John Owen (*Epigrammata*), Hugo Grotius, Bernhard Varen (*Geographia generalis*, 1650), Gerrit Janszoon Vos (Gerardus Vossius, *De theologia gentili, et physiologia christiana*, 1600), Philipp Clüver (*Introductio in Universam Geographiam*, 1624), Bernard de Bovier de Fontenelle (*Entretiens sur la pluralité des mondes*, 1686). E szerzők listája a 3., a 6. és a 7. verset, valamint a versekhez illesztett záró idézetet tekintetbe véve kiegészül Arisztotelész, Juvenalis, Galénosz, Giovanni Alfonso Borelli (*De Motu Animalium, I-II*, 1680–1681), id. Caspar Bartholin (*Anatomicae Institutiones Corporis Humani*, 1611) és Jean-Alphonse Turretini (*De existentia Dei*, 1730) neveivel.

Emellett Szőnyi jegyzeteiben William Derham neve is többször felbukkan, a 2–3. és a 7. vershez is kapcsolódnak a *Physico-Theology*ből vett idézetek. Az öt, Derhamre hivatkozó jegyzetből négy latin, egy pedig magyar nyelvű. Ahogyan fentebb már kitértem rá, a *Physico-Theology*nak jelen ismereteink szerint nem jelent meg latin fordítása, s Szőnyi eljárásának magyarázata feltehetően az, hogy akár külföldi tanulmányai során, akár később, magyarországi működése során latinul készített kivonatokat Derham szövegé-

32 Paul MICHEL, *Physikotheologie Ursprünge, Leistung und Niedergang einer Denkform*, Besten des Waisenhauses 171 (Zürich: Gelehrten Gesellschaft, 2008), 4.

ből. Feltűnő vonás, hogy Derham könyvének fejezetcímeit a magyar nyelvű idézeteknél is latinul adja meg. A rövidebb részletek mellett a leghosszabb átvétel egy, *A négy éltető állatokról* című vershez kapcsolódó, magyar nyelvű idézet, mely a fény és a hang terjedésére vonatkozó megfigyeléseket tartalmaz (148–153). Szőnyi forrása Derham munkája I. könyvének 4. fejezete („Of Light”) és a IV. könyv 3. fejezete („Of Sound”). Derham e fejezeteket is számos antik, közép- és újkori tudós megfigyelései alapján állította össze. Szőnyinél ezek közül Mersennus, Huygens, illetve Newton kísérleteinek leírása található meg. A nyilvánvalóan jelölt átvételeken kívül Szőnyi forrása *A’ Kerek Földről* szóló vershez kapcsolódó Cicero- és Seneca-utalások esetében is többnyire Derham szövege.

A második „elmélkedés” szövegéhez fűzött jegyzetek külön érdekessége, hogy Szőnyi hosszú idézetet illeszt be a késmárki születésű matematikus, csillagász, geográfus Fröhlich Dávid (1595–1648) *Cynosura seu Bibliotheca Viatorum* (Ulm, 1644) című földrajzi munkájából. A jegyzet a vers 108–109. strófáihoz kapcsolódik:

108. Kik a’ leg magosb hegy tetőket járnák,
Istennek sok tsuda dolgát tsudálják,
Járván az hegyre szállt fellegekben,
És különböző levegő égben.
109. Mert ez, alól sűrüb’, föld’ ’s víz párakkal,
Középen kevésbé elegy azokkal,
De már olly tiszta ’s vékony leg fellyül,
Hogy ott a’ lélegzet meg-nehezül.

Fröhlich e könyvében részletes leírást közölt arról, hogyan mászta meg két társával diákkorában, 1615 júniusában a 2556 méter magas Késmárki-csúcsot a Magas-Tátrában. Szőnyi meg is indokolja, miért tartotta fontosnak a hosszú, öt féloldalnyi lábjegyzetet kitevő idézet beillesztését: „ezt mint igen nevezetes dolgot majd minden nemzetbeli Physiologusok, Természeti dolgokról Tanító Tudosok, nagy újságúl fel-tészik írásaikban a’ magok nyelveken-is: kár vólna hát ez Magyar Hazánkban talált dolgot Magyar nyelven-is nem olvasni” (129). Az, hogy hol találta és honnan emelte át Szőnyi a Fröhlich-idézetet, egyértelműen kideríthető: Derhamtól, akinél a IV. könyv 3. fejezetének („Of Sound”) jegyzeteiben található meg (a Fabricius-féle kiadásban: 260–264), tehát nem a latin eredeti, hanem a német szöveg alapján fordította magyarra.

Mivel ez a részlet Segesvári István 1793-as fordításában is olvasható, érdemes legalább részben összehasonlítani azt a Szőnyi-féle változattal:

Én (úgy mond) An. 1615. Junius Havában ifjú koromban, két tanuló társaimmal, ez hegyeknek magosságát akarván meg-visgálni: ezeknek tetejére így mentem-fel. Midőn egy magos kősziklás hegyre hoszszas fáradtsággal fel-hatottam, és gondolnám; hogy már az hegy tetőn volnék: hát másik’ sokkal magossabra találtam, arra-is nagy erőlködéssel fel-másztam, olly szörnyű és ingadozó köveken, mellyek közzül, ha tsak egy-is, az ott járók-

tól alá felé hengerítették, sok százakat, magánál tízszerre is nagyobbakat elragad olly rettenetes harsogásokkal, mintha az hegy maga-is mindjárt öszve rohanna. Ezenfellyül is más harmadik adta elő magát, és osztán egymás után töb' töb' kissebbek, mellyek fellyeb' fellyeb' mind magossabbak voltak az hátulsóknál. (130.)

1615dik Esztendőben Junius Havában ifjú koromban, két tanuló társaimmal, ez hegyeknek magasságát akarvann meg-visgálni, ezeknek tetejére így mentem-fel. Midönn egy magass kösziklás hegyre, hosszas fáradsággal fel-hatottam, és gondolnám, hogy már az hegy tetőn vólnék: hát! másik' sokkal magassabra találtam; arra-is nagy erőlködés-sel fel-másztam olly szörnyű és ingadozó kövekenn, a' mellyek közzül, ha tsak egy-is, az ott járóktól alá felé hengerítették, sok százakat, magánál tízszerre nagyobbakat-is elragad olly rettenetes harsogásokkal, mintha az hegy maga-is mindjárt öszve rohanna. Ezen felyül-is más harmadik adta-elő magát, és osztann egymás után több több kissebbek, a' mellyek fellyeb fellyeb mind magossabbak voltak az hátulsóknál. (209.)

A Fröhlich-szöveg idézett részletének két különböző kiadványban megjelent fordítása, amint látjuk, szinte szóról szóra azonos, s nem alaptalan a kijelentés, mely szerint lényegében megegyeznek. Az egyezés okáról bizonyosat nem állíthatunk, elképzelhető, hogy Segesvári a *Gyermekek fisikája* pozsonyi kiadásából emelte át Szőnyi fordítását, de talán megkockáztatható az a feltételezés is, hogy Szőnyi ezt és akár több, a Derham-műből szintén általa lefordított, ám az 1774-es kiadványba valamely okból bele nem került, kéziratban maradt szövegrész is ifjabb kollégája rendelkezésére bocsátott az 1780–90-es években. A kérdés jelenleg a vonatkozó dokumentumok hiányában nem dönthető el. Érdemes megjegyezni azt is, hogy az e részlet fordítása kapcsán tett megfigyelésünk nem érvényes a Szőnyi könyvében más helyütt olvasható két hosszabb, magyar nyelvű Derham-hivatkozásra, amelyek teljesen eltérnek a Segesvári magyarításában található változatoktól. Ahogyan fentebb már esett róla szó, az első ilyen, a *Gyermekek fisikája* 55–56. oldalain olvasható szövegrész Derham *Physico-Theology*jának „Of the Insects” című fejezetének egyik lábjegyzete alapján készült. A másik pedig *A négy élető állatokról* című vershez kapcsolódik, a fény és a hang terjedésére vonatkozó megfigyelésekről (148–153).

Osvaldus Nerlinger egy bors szemből készített olly pohárt, mellyben állottak 1200 apró poharatskák, mellyeket Elefánt tsonotokákból tsinált, mindeniknek széletskéje kerekben aranyos vólt, és talpaik-is vóltanak, még-is vólt a' bors pohárnak ollyan ürege, hogy 400 illyen kis poharatskák belé férhetének. (55.)

[...] minémü p. o. az az *Osvald Nerlingerek* egy bors szemből készített poharatskája, a' melyben elefántontból [!] ki-faragott 1200 apró poharak állottak. Ezek a' poharak mindnyájjan aranyozott szélü és talpas poharak vóltak: még-is maradt köztök annyi tágaság, hogy 400 illyen apró poharatskák még-el fértek vólna abban a' bors szemből készült poharatskában. (587.)

<p>Fel-jegyzem itt az ebben gondos elmék kedvéért a' Tüdösoknak értelmét, az említett két dolgoknak sebes meneteléről vagy mozgásáról. <i>Mersennus</i> observatiója szerint, a' ki-lövött ágyú golyóbis egy <i>Secunda</i> alatt el-hatt 92 ölnyire, melly térszen 589 ½ Angliai <i>Schur</i>, vagy láb mértéket. Ha már e' mozgás mérték a' Napnak földtől való meszszeségéhez képest <i>Secundánként</i> meg sokszoroztatik, [!] az híres <i>Hugenius</i> ítélete szerint egész 25 esztendőre érkeznék az ágyú golyóbis a' földről a' Naphoz. (149.)</p>	<p>Nem lesz unalmára reményem a' gondos Olvasónak, ha az ágyú golyóbis, és a' Hang sebes menésekről egy keveset szóllok. A' <i>MERSENNUS</i> jegyzése szerint egy Min. <i>Secundum</i> alatt 92 Ölnyi távolságot fut-el az ágyú golyóbis; a'mely 589 ½ Ánglus Láb mértéket térszen. Lásd <i>MERSENNI Ballistic</i>. A' <i>HUYGENS</i> Ur számlálása szerint 25 Esztendő el-forgása után érkezne-le az a' Naphól mi hozzánk. (43.)</p>
---	---

A Szőnyi Benjámint által *Gyermekek fisikája* címmel közölt szövegegyüttes darabjainak a kiadványt összeállító szerző-fordító által forrásként használt idegen nyelvű munkákkal való összehasonlító vizsgálata több új eredménnyel szolgált. Ez tovább erősítette annak a megfigyelésnek az érvényességét, hogy a 18. századi fordításirodalom körébe tartozó munkák esetében jelentős előrelépés érhető el a kutatás korábbi állapotához képest az ezidáig elhanyagolt vagy nem kellő hangsúllyal szerepeltetett szempontok bevonásával, előnyben részesítve az idegen nyelvű forrásmunkák és a magyar változatok alapos egybevetésének módszerét. Erre támaszkodva nagy eséllyel, többnyire sikerrel pontosíthatók a fordítások keletkezési körülményeire vonatkozó adatok, s a szövegalkotási eljárások felderítése alapjául szolgálhat a 18. századi magyar nyelv állapotára, szókészletére, a nyelvhasználat általánosabb és egyéni megoldásaira összpontosító további vizsgálatoknak. Irodalomtörténeti szempontból nagy nyereség, hogy részletebben kirajzolódik a magyarra átültetett, külföldön és Magyarországon széles körben vagy kevésbé ismert, forgatott szépirodalmi és tudományos munkák európai recepciójának kontextusa, s így, ebben a tágabb értelmezési keretben válik megállapíthatóvá a magyar fordítók teljesítményének valódi értéke.